

Падышачылыктын Фергана өрөөнүндөгү оторлоштуруу саясаты жана орус кыштактарынын пайда болушу

Авазов Э.А. - ЖАМУ

Падышачылык тарабынан Фергана өрөөнүнүн басып алынуусу Орусиянын саясий, социалдык-экономикалык кызыкчылыктары жана өлкөдөгү капиталисттик мамилелердин өнүгүүсү менен шартталгандыгы белгилүү. Орусиянын Орто Азияны басып алууга түрткөн негизги мотивдерине токтолуп граф К.К.Пален: «Эгерде Түркстанды басып алуу учурундагы саясий мүнөздөгү мотивди эсептебегенде, кошулгандын биринчи күнүнөн тартып эле орус өкмөтү:

1. Финансылык саясаттын өнүгүндө мамлекеттик кирешенин булагы жана ички өндүрүштүн продукттысы үчүн жаңы рынок катарында;

2. Колонизатордук саясаттын көзү менен караганда борбордук райондордогу ашыкча калкты орун которуштуруу үчүн жаңы тармак катарында кош кызыкчылыкты көздөгөн»[7, 8-б.],– деп жазган. Ушундан улам Орусиянын саясатчылары иштеп чыккан колониялык саясаттын биринчи жана негизги принциби орусташтыруу болуучу. Орусташтыруунун негизги каражаттарынын бири отор саясаты эле [4, 55-б.].

XIX кылымдын 40-жылдарында Сыр-Дарыянын төмөнкү жактарында стратегиялык максатта орус-казак кыштактарынын пайда болушун эске албаганда, өкмөттүк деңгээлде отор саясаты Түркстанда бир топ кийин колго алынган. Биринчи орус кыштагы 1875-жылы Олуя-Ата уездинде генерал-губернатор Кауфмандын демилгеси менен негизделген. Андан он жыл өткөндөн кийин 1885-жылдын аягында бийликтер тарабынан расмий түрдө жайгаштырылган кыштактардын саны сегизге жеткен. Анын алтоосу Олуя-Атада, экөөсү Курама уездинде жайгашып, анда 2170 киши болгон. Жайгаштыруу иштери генерал-губернатор иштеп чыккан эреженин негизинде жүргөн [1,341-б.].

XIX кылымдын аягында Сибирдеги жер фонду оторлоштуруу үчүн жетишсиз болуп, жаңы курс Түркстанга багытталган. Түркстандагы колониялык саясаттын принциптери анын башында белгиленгендей, ошол эле бойдон калган, бирок жергиликтүү шартка байланыштуу айрым өзгөчөлүктөрү болгон.

1886-жылы «Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү Жобо» иштелип чыккандан соң, Түркстандагы бош жаткан жерлерге келгиндерди, биринчи кезекте, запастагы төмөнкү чиндегилерди жайгаштыруунун мыйзамдык чектери белгиленген. Бирок кандай жерлерди мамлекеттик бош жерлер деп эсептей тургандыгы түшүндүрүлгөн эмес. Ошол Жобонун негизинде жергиликтүү отурукташкан калк тарабынан өздөштүрүлгөн жерлер алардын кожоюндарына бекитилип берилген, талаалар мамлекеттик деп жарыяланып, көчмөндөргө пайдаланууга тийген. Ага карабастан көп учурда оторлошуу бийликтердин уруксаты жок жүрө берген. Келгин дыйкандар падыша өкмөтүнүн Түркстандагы колониялык саясатына таяныч болуп, орусташтырууну ишке ашырышы керек болуучу. Ошондуктан Фергана өрөөнүн караткан биринчи күндөн баштап эле бул жерде отор саясаты да кеңири тармакта ишке аша баштаган. Кыргызстандын түштүгүндө бул саясат 1890-жылдары күчүнө кирген.

90-жылдардын башында Орусиянын борбордук губернияларында катуу ачарчылыктын натыйжасында агрардык кризис күчөп кеткен да, Түркстанга өтө көп сандагы кедей оторчулар келишкен. Басма сөздө 1892-жыл оторлоштуруунун жаңы доору катары белгиленген. 1891-1892-жылдарда Орусияны каптаган ачарчылыктан улам Түркстанга келгиндердин массасы агылып келе баштаган [1, 342-б.]. Ушул эки жыл аралыгында эле 25 жаңы кыштак пайда болуп, мында келген орус дыйкандарынын саны дээрлик эки эсеге өскөн. Крайдын администрациясы мындай абалга караманча даяр эмес болгондуктан, дыйкандардын жаңы жерлерге өз бетинче жайгашуусу күч алган. Ошондон

улам жергиликтүү калк менен келгиндердин ортосунда жер талаштан чыр-чатактар арбып кеткен.

Ага карабастан Кыргызстандын түштүк аймагында орус кыштактарынын пайда болушу улантыла берген. 1893-жылы Ош уездинде Покровка (Куршаб өрөөнүндө 20 үй-бүлөлүү), 1897-жылы 3 кыштак, Чаткалда Александровский, Наманган уездинде Успенский жана Анжиян уездинде Николаевский кыштактары пайда болгон [2, 232-б.].

Падышачылыктын колониялык саясатындагы бурулуш учур 1889-жылдын 13-июлундагы мыйзамды кабыл алуудан башталган. Бул документте дыйкандарга обуинадан чыгуу оңойлотулуп, мыйзамдуу оторчуларга айрым жеңилдиктер жана материалдык жардамдар каралган.

Газета беттеринде 1897-жылга карата Түркстандагы оторчулар тарабынан 51 кыштак курулуп, андагы оторчулардын саны 17665 киши болгон. Түркстан администрациясы бош жерлер жетишпей жаткандыгын жарыя кылышты, андан кийин да 3 миң келгин келген [13, 3-б.], деген маалыматтар учурайт.

Орус бийликтери басма сөз аркылуу орус Түркстанында жайгаштыруу үчүн бош жерлер жоктугун, Түркстанга келүүдөн мурда кайсы жакка баруу жөнүндө толук маалымат болуусу керек [6, 3-б.] экендиктерин эскертишип, жарыяларды берип турушкан. Бул маалыматтарды эске албастан оторчулардын агылып келүүсү улантыла берген.

Генерал-губернатор барон Вревский дыйкандардын оторлошусуна алдын ала бош жаткан жерлер боюнча маалымат алганга чейин тыюу салган буйрук чыгарып, аны менен катар Ички иштер министринен Астрахан жана Каспий порту аркылуу Түркстанга расмий уруксаты жок келе жаткандарды өткөрбөөнү суранган. Бирок Россияда түзүлгөн кырдаалдын шартында эч кандай чечимдер дыйкандардын агылып келүүсүнө бөгөт боло албаган [1, 342-б.].

Падышачылык өкмөттүн оторлоштуруу саясаты 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү ырайымсыздык менен басылгандан соң өзгөчө күч алган. Келгин орустар падыша өкмөтүнүн Түркстандагы колониялык саясатына социалдык таяныч катары кызмат өтөшүп, орусташтырууну ишке ашырышы керек эле

Өз алдынча келген келгиндердин агымынын көбөйүүсү жана аларга тыюу салуунун үмүтсүздүгүнөн улам 1898-жылдын июлунда генерал-губернатор Духовский Түркстан крайына орус келгиндерин мүмкүн болушунча көп жайгаштырууга көрсөтмө берген. «Көтөрүлүш ырайымсыздык менен басылгандан кийин бош калган Тажик, Миң-Дөбө жана Кашкар кыштактарынын ордуна Орус кыштагын түзүү жана 2109 теше аянтка 260 үй-бүлөнү жайгаштырууга падыша тарабынан буйрук берилген. Скобелев уездинде Миң-Дөбө [9, 22-б]¹, Тажик, Кашкар кыштактарында жашаган жергиликтүү кыргыздар ырайымсыздык менен жазаланып гана тим болбостон, жер, мүлк, ээликтеринен ажыратылып, тоого сүрүлүү менен анын ордуна 2109 теше аянтын ээлеген 260 орус дыйкандарынын үй-бүлөсүнөн түзүлгөн орус поселоктору пайда болду [10, 13-б.]. Ош уездинде 1901-жылы 70 түтүндү түзгөн Рождественский селосу, Наманган уезинде 1898-

¹ Совет бийлигине Фергана өрөөнүндөгү кыймылдын жетекчиси Мадаминбектин (1892-1920) аскеринде орус офицерлери болгондугу маалым. Алар бир күнү Мадаминбектин Миң-Дөбөдөгү орус кыштагына кол сала тургандыгын угуп калышып, орус калкынын алдында көтөрүлүштүн образын бузуп алуунун зарылдыгы жок дешип, бекти ал оюнан баш тарттырууга аркеттенишет. Мадаминбек аны түшүнүп турса да, тарапкерлерин токтотууга чамасы жетпеген. Анткени ага негиз бар болчу. Жергиликтүү элдин жерин күч менен тартып алган келгиндердин зордук-зомбулуктары ага маалым эле. Аракеттеринен майнап чыкпасын түшүнгөн эки орус офицери баласы менен кошо Миң-Дөбөгө чаап барышып кол салуу жөнүндө билдиришет. Ал жердегилер бул кабарды совет бийлигине жеткиришип, кызыл аскерлер кол салгандарды талкалашат. Ал эми кабар алып келгендердин тагдыры жөнүндө мындайча берилет:»Миң-Дөбөнүн тургундары өздөрүнө ишенген боюнча калышты жана акмактык репутациясын бышыкташты. Кызыл аскерлер келээри менен алар өз сактоочулары А. жана Р.ны «императордук офицерлер» катары ЧКнын колуна салып беришти. Аны менен алар совет өкмөтүнүн коргоосунда болууну, оң маанайды сатып алууну көздөштү». Караңыз : Paul Nazaroff "Hunted Through Central Asia" Oxford University Press 1993. С. 22.

жылы 76 түтүндү түзгөн Успенский селосу, Анжиян уездинин Жалал-Абад районунда 3 орус поселогу: 1898-жылы 50 түтүндү түзгөн Николаевский, 1898-жылы 1000 түтүндү түзгөн Благовешенский жана 1901-жылы 40 түтүндү түзгөн Спассовка селосу пайда болгон [8, 221-б].

Падыша өкмөтүнүн мындай отурукташтыруу саясатынын активдүү жүрүшүнүн себеби да бар болуучу. Түркстандагы колониялык саясат аскердик топтордун ишмердүүлүгү менен коштолууга тийиш эле. Бирок, аскердик топторду кармаганга караганда орус дыйкандарын көчүрүп келип отурукташтыруу Россия үчүн бир кыйла пайдалуу жана ири утушка ээ болгон. Биринчиден, Түркстан крайында аскер топторун кармаганга кеткен чыгымга караганда, орус дыйкандарын көчүрүп келип отурукташтырууга кеткен чыгым бир кыйла арзанга түшкөн. Экинчиден, Россиянын өкмөтү борбордук областтарда жеринен ажыраган дыйкандарды Түркстан крайына көчүрүп келүү менен өз дыйкандарынын маселесин чечип алды. Демек, падыша өкмөтү аскердик күчтүн ордуна алмашылган орус дыйкандарынын бийлик системасын саясий күчтүү таянычка айландырууну максат кылган. Орус дыйкандарынын мындай деңгээлге көтөрүлүшү үчүн, албетте социалдык-экономикалык абалы жогору болууга тийиш эле. Падыша өкмөтү өзүнө таяныч катары орус дыйкандарын күчтүү социалдык катмарга айландырууга түздөн түз кам көргөн. Дыйкандардын социалдык абалын бекемдөө жергиликтүү калктын кара топурактуу жерлерин басып алуу аркылуу жүзөгө ашырылган. Түркстан крайында жерди иштетүү жана жерге отурукташтыруу боюнча башкарманын начальниги Кривоешин: »Келечектеги орус кыштактары туземдердин кыштактарына караганда бай болушу керек. Келгин орус батрактары туземдердин короосунда иштегенге караганда, тескерисинче, туземдер келгин орус дыйкандарынын короосунда жалданып иштегени биз үчүн жагымдуу көрүнүш», [3] - деп, оторлоштуруунун негизги максатын жашырган эмес.

Ушундай көз караштардан улам жергиликтүү администрациянын каршылыгына карабастан Фергана өрөөнүнүн тоолук кыргыздар жашаган аймактарын оторлоштуруу иштери күч алган. Граф К.К. Палендин ревизиясынын маалыматы боюнча 1907-жылы Ферганага келишкен орус дыйкандарынын 25 пайызынын жер тилкелери болгон эмес. Башка аймактарда келгиндердин жергиликтүү калктын жерлерин өз бетинче тартып алуулары Көк-Арт аймагындагыдай болбогон. Тоого жайлоолоп мал артынан кеткен кыргыздардын жоктугунан улам алардын сугат жерлерине өздөрүнө турак курганы киришишкен, айрым жерлерде алардын кыштоолорун да ээлеп алышкан. Кыштоолорду бузууда жыгач материалдарын өз курулуштарына иштетишкен, болбосо тамак даярдоодо отун катары жагып пайдаланышкан [8,225-б.]. Орус келгиндеринин башка бирөөнүн мүлкүнө аяр мамиле жасабагандыгы жергиликтүү калктын айрыкча нааразычылыгын пайда кылган. Кыргыздардын кыштоолорун бузуп, сугат жерлерин ээлеп, айрым учурда алар сепкен буудайларын оруп алышкан же мал жайып жиберешкен [14, 123-б.]. Мындан сырткары, Көк-Артка Фергана жана Самарканд областтарына жайгашкан, ал жакта чарбалары, жер үлүштөрү бар келгиндер келишип, кыргыздардын жерлерине эгин айдап, кайра өз кыштактарына кайтышкан. Кийинки айларда түшүмдү жыйноого Көк-Артка кайрадан келишкен [14, 123-б.].

Көтөрүлүштөн кийинки 10 жыл аралыгында Көк-Арт өрөөнүндө бир нече орус кыштактары пайда болгон. Таран-Базар жана Кара-Чолок капчыгайында, баары 393 адамы бар, анын ичинде, 209 аял, 181 эркек кишиден турган 92 үй-бүлө; Көк-Жаңгак капчыгайында баары 743 адамды түзгөн, анын ичинде, 358 эркек жана 385 аял бар 179 үй-бүлө; Жергетал жана Мазар-Булак капчыгайында баары 753 адамы бар, анын ичинде балдар менен кошо алганда 364 эркек, 389 аялдан турган 182 үй-бүлөлүү үч орус кыштагы катталган[11, 35-б.].

Өзгөн болуштугунда 1908-жылы эки орус кыштагы пайда болгон. Алар 133 келгин үй-бүлөсү бар Мырза-Аке, 46 үй-бүлөдөн турган Таш-Башат кыштактары. Мырза-Акеде

келгиндерге 2200 десятина жер 104 үй-бүлөгө, Таш-Башатта 23 үй-бүлөгө 510 десятинадан берилген [15, 38-б.].

Анжиян уездинин Базар-Коргон группасына Александровский, Воздвиженский, Благодатный, Шатрак, Балканский кыштактары кирген. 8-15 кожолуктан турган өзүнчө топторго бөлүштүрүлгөн [12, 12-б.].

Ош уездинде эки кыштакта 1908-жылы Орусиядан келген 1769 киши жашаган, анын ичинен, 1560 киши дыйканчылык менен алектенген [11,39-б.]. Наманган уездинде 124 кожолуктан турган Алексеевка кыштагы (Кетмен_Төбө) түзүлгөн [12,12-б.]. Кийинки жылдары оторлоштуруу кеңири аймактарда курч мүнөздө улантылган. Көк-Арттагы үч кыштакка (Ивановка, Михайловка, Дмитриевка) дагы экөө (Гаврилово жана Люблино) кошулган. Бул кыштактардын баары Көк-Арт өрөөнүнүн ортоңку эң кеңири бөлүгүндө жайгашкан. Ушундай жолдор менен Арахангельское азыркы (Жоон-Күнгөй-А.Э.) кыштагы пайда болгон.

Бул маселеге кайрылган белгилүү тарыхчы К. Молдокасымов оторчулук доордо ыйгарылган айыл-кыштактардын аталыштарына сереп салып төмөнкү жагдайлар менен аталгандыгын белгилеген: падыша жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн ысымдары менен; падыша министрлеринин, жергиликтүү генерал-губернаторлордун, төбөлдөрдүн ысмынан; христиан чиркөөсүнүн аттары менен;

алгач көчүп келген орус дыйкандарынын, ал жерде жашаган кулактардын, алардын бала-чакасынын аттары менен; борбордон келген ар кандай мартабалуу коноктордун, саякатчылардын убактылуу токтогон, же каза болгон жерлерине алардын ысымдарын ыйгаруу аркылуу; Орусиядагы айыл, шаар, губерниялардын аталыштары менен [5].

Аталган кыштактар бүгүнкү күндө өзүнүн тарыхый аталыштарына кайра ээ болсо да, күнүмдүк турмушта оторчулук доорундагы же кыргыз тилине ыңгайлашкан аталыштары (Семихата-Сымкат, Архангельское-Архангел-А.Э) колдонулуп келүүдө

Анжиян көтөрүлүшүнүн жеңилүүсү колониялык бийликтердин көтөрүлүштөн бир аз жыл мурда башталган келгин дыйкандарды ырааттуу түрдө куралдандырууну биротоло ишке ашыруу жана жергиликтүү калктын арасынан полицияларды даярдоо жөнүндөгү ойлорунун ишке ашуусуна негиз болуп берген. Колониялык бийликтер эбактан бери эле басып алынган аймактарда өздөрүнө күчтүү таянычка ээ болууну ойлоп келишкен. Бул саясат ишке ашкан жана айрым саясатчылар белгилешкендей, арып-тозуп келген келгиндер бат эле оокаттуу кулактарга айланышкан. Мындан көп узабай эле алар совет бийлигин орнотуу мезгилинде большевиктерге каршы генерал Монстровдун «Дыйкандар Армиясын» түзүшкөндүгү белгилүү.

Адабияттар

1. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана. [Текст]/ Бахрушин С.В.-Ташкент: изд-во АН УзССР, 1947, С.341-342.
2. Вестник Европы.[Текст]/ Вестник Европы –1892.–Т.У1.–Кн.2.–С.232.
3. Вопросы колонизации [Текст]/№13 Записка глав. упр 3.3. О поездке в Турк...край 1912.
4. Кененсариев Т. Переселенческий вопрос в политике царского правительства второй половины XIX – начале XX в. (на материалах Киргизии) [Текст] // Известия АН Республики Кыргызстан. –1989.–№1.С..55.
5. Молдокасымов К. Оторчулук доордогу онду-солду орусча аталыштар <http://www.barakelde.org/muras/news:917>
6. Мухажират (переселение)[Текст] /Таржуман, 1896. №50- С.3
7. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестанского края.[Текст]/Пален К.К.-СПб., 1891.-С.8.

8. Пален К. К. Переселенческое дело в Туркестане.[Текст]/Пален К.К -Санк-Петербург.- 1910.- 221-б.
9. Paul Nazaroff "Hunted Through Central Asia" [Текст]/Oxford University Press 1993. С. 22.
10. Статистический обзор Ферганской области за 1914 г [Текст]. –Скобелев, 1914.- С. 13.
11. Статистический обзор Ферганской области за 1908 год [Текст]-С.35.
12. Статистический обзор Ферганской области за 1913 год [Текст]. – С.12.
13. Түркстан (Туркестан) [Текст] /Гаржуман, 1897. №14.- С.3
14. ЦГА РУз, [Текст] ф.-И.-1, оп.12,д.382, л.123.